

Garadnai Erika: *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672): Sámbar Mátyás, Pósházi János, Matkó István és Czeglédi István polémiája*

(Budapest: OSZK–Universitas Kiadó, 2018), 382 l.

Garadnai Erika Csilla a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában szerzett PhD fokozatot *A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata* című doktori értekezésével, amelynek monográfiává továbbfejlesztett változata 2018-ban jelent meg.

A monográfia négy fejezetből áll: a szerző ismerteti Sámbar Mátyás könyvét, a körülötte kialakult polémia eszme- és politikatörténeti összefüggéseit, teológiai szövegvilágát és recepciótörténeti sajátosságait, majd függelékben adja közre a *Három üdvösséges kérdés* két változatának, az 1661-es nagyszombatinak és az 1672-es kassainak a szövegét. A monográfia előszavában azzal indokolta témaválasztását, hogy a Magyar Királyság területén az 1657-es év után újra felélénkült a katolikus-református hitvitázás, és az 1663–1672 között zajlott hitvita során a polemikus irodalom legjelentősebb és legösszetettebb szövegkorpusza jött létre.

A felső-magyarországi hitvita (1663–1672) című első fejezetben a szerző bemutatja a történelmi hátteret, amely lehetővé tette a hitvitázó iratok létrejöttét, majd áttekinti kiadástörténetüket. Erdély a sikertelen 1657-es lengyelországi hadjárat után meggyengült, és a protestáns túlsúlyban lévő felső-magyarországi régiókban egyre jobban érezte hatását az erősödő katolicizmus. Nagy változásokat hozott az özvegy fejedelemszöveg, Báthori Zsófia és fia, I. Rákóczi Ferenc áttérése katolikus hitre. A katolikus és a protestáns felekezeteknek egyaránt voltak iskoláik a térségben, Kassán és Sárospatakon nyomda is működött, amely lehetővé tette a vitairatok gyors közreadását. A

hitvita kezdeményezője a jezsuita misszió vezetője, Sámbar Mátyás volt, aki 1661-ben adta ki első ízben a *Három üdvösséges kérdés* című traktátusát. Az első válaszművet a kassai református eklézsia vezetője, Czeglédi István írta meg 1663-ban *Barátsági dorgálás* címmel. 1664-ben újabb, anonim protestáns választ kapott a *Tudja-e ki-ki maga felől minden bizonyosan, hogy Isten kedvében vagon?* címmel. 1665-ben Dömötöri György latinra fordította Christoph Wölflin tübingeni teológiaprofesszor számára Sámbar művét, amelyre Wölflin három teológiai disputációval válaszolt. 1665 tavaszán Sámbar némi átdolgozással ismét kinyomtatta a *Három üdvösséges kérdést*. Erre a kiadásra írt feleletet Pósházi János sárospataki tanár *Summás választétel* címmel, amelyre Sámbar *A három kérdésre lött summás választételre írott felelet* című vitairattal válaszolt, ebből nem maradt fenn példány. 1666-ban adott rá választ Pósházi *A három kérdésre való summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való megerősödése és azon feleletnek megrázogatása*, és Matkó István felsőbányai református prédikátor *Fövenyen épített ház romlása, avagy Három kérdés körül gögösen futkározó Sámbar Mátyás jezsuita ina szakadása* címmel. 1667-ben Sámbar *A három üdvösséges kérdésre a Lutter és Calvinista tanítók mint felelnek? Ugy, a mint Matkó István mondgya, fol. 128. X, ut Tök. Imé azért Matkó hazugságinak megtorkollása es Pósházi mocskainak megtapodása* című összevont válaszirattal felelt vitapartnereinek. A vita 1668–1669 közötti szakaszában Sámbar ellen írott négy vitairat került kinyomtatásra: Szöllösi Mihály beregsurányi prédikátor 1668-ban nyomtatta ki Debrecenben a *Sion leánya ár-*

tatlan ügyét védő *Hitnek Paissa, avagy a' Győri Collegium harmadik kérdése ellen, az Ur hadait viselő, s' igaz ügyért kikelő Bajnok Davidka* című iratát; ugyanebben az évben látott napvilágot Matkó *X, ut Tök könyvnek eltévése, avagy bányász csákány* című irata és egy névtelen debreceni református vitairat *Az ötödik evangélistának Sámbar Mátvás káplánnak zenebonája* címmel; 1669-ben került kiadásra Pósházi Göröcsös *bot, amaz déceges fekete Bonasusnak a hátára* című műve. 1669-ben, az ún. kassai hitvita keretében Czeglédi is reagált a jezsuita prédikátor munkájára a *Redivivus Jáfetkében*. Végül a hitvitát két katolikus és egy protestáns vitairat zárta le. Sámbar tanítványa, Illyefalvi István kassai jezsuita teológushallgató *A három üdvösséges kérdés igazsága ellen költ Bányász csákánynak tompítása* című munkájában válaszolt Matkó *Bányász csákányára* és Pósházi Göröcsös *botjára*. Maga Sámbar jelentős átdolgozással 1672-ben újra kiadta a *Három üdvösséges kérdést* Kassán. Említésre méltó még Zilahi János zsidói református pap és szilágysági esperes 1672-ben Kolozsvárott megjelent *Az igaz vallásnak világos tüköre* című munkája.

Az „*első magvetés*” *politikai és eszmetörténeti összefüggései* című második fejezetben a szerző bemutatja, hogy a sárospataki jezsuita rendház 1663-as megalapítását és a szerzetesek megjelenését követően hogyan zajlott a felső-magyarországi térségben a térítő munka. A rendház alapításakor Sámbar már gyakorlattal rendelkező missziós szerzetes és hitvitázó volt. A még Felső-Magyarországra való átköltözését megelőzően kiadott munkája elsősorban a régió protestánsainak áttérítését szolgáló munkaként hasznosult. A vallásos élet három központi fogalmával dolgozik: az üdvösség, a hit és az írásmagyarázat fogalmi kereteiben támaszt kérdést. Okkal választotta ezeket a kérdéseket, ugyanis az üdvösség, az üdvözülés mikéntjének a kérdése nemcsak a

felekezetek közötti vita tárgya volt, hanem a református egyház berkein belül is polemizáltak róla. A helyzetet nehezítette, hogy a sárospataki református egyházon belül komoly személyi ellentétek voltak a prédikátorok között. A Sámbar által írt könyv ilyen belső feszültségekkel küzdő térben nyerhette el valódi funkcióját. Könyvét gróf Nádasdy Ferenc országbírónak ajánlotta. Nem meglepő, hogy Sámbar bevonta a szöveg kontextusába Nádasdyt, hiszen a korábban protestáns Rákóczi család éppen a gróf közbenjárására és befolyására konvertált. Az ajánlás szövege szerint a nádasban jelenik meg az igaz hit szikrája, amelyet maga Nádasdy gróf támogat. Az ajánlás szövegét a felső-magyarországi városokban élők aktuálpolitikai vonatkozásban is olvashatták: az erdélyi romlás után, a fejedelmi család áttérésével új, dicsőséges út nyílik meg a protestáns olvasók előtt, mégpedig a katolikus vallás útja.

Garadnai eszmetörténeti összefüggések tükrében vizsgálja a *Három üdvösséges kérdés* lényeges szövegrészeit. A traktátus három nagy szerkezeti egységre tagolható. Az első kérdés (*A lutheránusok és calvinisták igaz hitben vadnak-e?*) négy paragrafusból áll: az elsőben található a bűzáról és a konkolyról szóló bibliai példázat értelmezése, amely szerint az első magvetésnek az apostoli időkben kialakult katolikus tanítás tekinthető; a második szerint a kálvinisták és lutheránusok nem tartják be Isten parancsait, ezért nincsen igazságuk és hitük; a harmadikban az egyházak történetiségével és időbeliségével foglalkozik; a negyedikben a látható és a láthatatlan egyház fogalmát tárgyalja. Ez a téma átvezet a könyv második kérdéséhez (*Csak az egy pápista hit-e igaz?*), ami két parafrázisból áll: az elsőben az egyház igaz voltának sajátos ismertetőjelei kerülnek kifejtésre; a másodikban található a vitairat központi allegóriája: a katolikus egyház az Úr házának hegye, amely mindenekfelett áll és örökkévaló. A traktátus harmadik kér-

dése (*A' pápisták ellenkéznek-é a' Sz. Irással, avagy inkább a' luthererek és calvinisták?*) két részre oszlik: az elsőben bizonyítani próbálja, hogy a pápisták semmiben nem különböznek a Szentírásból, szemben más felekezetekkel; a másodikban kifejtésre kerül, hogy a Szentírásnak kétféle értelme van. Sámbar könyvében az üdvösségről és a hitről szóló kérdésekre adott válasz sarkalatos pont, hiszen ez alapján dől el, hogy melyik egyház a régebbi, és amelyik a régebbi, az őrzi az eredeti apostoli hagyományoknak megfelelő hitet és közvetíti a hívek számára az igaz Szentírás-értelmezést. A régiség ügye azonban nemcsak egyháztani kérdés, hanem nemzeti sorskérdés is, hiszen a magyarság a pogányságról való megtérésekor a katolikus vallást vette fel. Sámbar a munkájában a katolikus egyház régisége és az első magyar apostoli király magvetése mellett érvelt.

A református szerzők különböző módon reflektáltak a jezsuita vitairatra. Póсахázi *Summás választételében* tért ki az első kérdés érvelésére. Vitamódszerére jellemző, hogy lekiicsinylően bánt vitapartnerre szövegével, csak „summázta” az általa fontosnak tartott pontokat, amelyeket meg is cáfolt, és arra törekedett, hogy hiteltelenítse ellenfele érvelését. Az első magvetés tárgyában azt hangsúlyozta, hogy a magyarok pogányságukból keresztény hitre tértek, és a tiszta apostoli vallás teljesen különbözik a római papok tanításától. A hitvita másik protestáns szerzője, Matkó pontosan érzékeltette a *Három üdvösséges kérdés* aktuálpolitikai tétjét. Az emberek között fennálló ellentéteket azzal indokolta, hogy a pápisták, illetve maga Sámbar Mátyás megcsúfolták az Újtestamentumot, találmányaikat és szokásaikat a Szentírás fölé helyezték. A jelenben lezajlott szomorú változásokat a prédikátor azzal a szokásos gondolkörrel magyarázta, amely szerint az Isten a bűneikért bünteti a magyarokat, s amely a romlás az 1660-as évekre felerősödött képzetét közvetítette. Matkó vitamódsze-

re teljesen eltért Póсахáziétól: úgy épült fel, hogy tételesen idézte a pátert, majd érvelését megfordította, bírálta és cáfolta. Az első magvetést úgy értelmezte, hogy a magyarság pogány vallása tekinthető első magvetésnek.

Sámbar elveszett vitairatára 1666-ban adott választ Póсахázi. A probléma gyökerét továbbra is a *Három üdvösséges kérdésben* megfogalmazottak jelentették. Póсахázi e második vitairatát egész Zemplén vármegyének dedikálta. Hosszasan cáfolta azt a jezsuita vádat, hogy Perényi és Petrovics lutheránus főurak azért lelték volna halálukat, mert a lutheránus vallást támogatták. Ezt követően tért csak át az első magvetés tárgyalására. Megerősítette előző iratában megfogalmazott állítását, miszerint a kereszténységre való áttérését meg lehet különböztetni a formális vallásoktól, mint például a pápizmustól. Az emberek közötti ellentétek a reformációt megelőzőleg is megvoltak.

A könyv *Katolikus egyháztan protestáns „görbe tükörben”* című harmadik fejezete ekkleziológiai és metatextuális szempontból elemzi a vitairatokat. Ahogyan az előző fejezetekben is láthattuk, Sámbar mindkét művében központi kérdés volt, hogy kié az igaz egyház és mi az igaz egyház. Az első magvetés példázata a jezsuita szerzetesnél azt a fő üzenetet hordozta, hogy a katolikus egyház a régi, az igaz és az apostoli egyház. Az ekkleziológia akkor vált vitatémává, amikor a reformáció feltette a kérdést, hogy melyik Krisztus igaz egyháza. Ez a kérdés alapjaiban alakította át az egyháztól való gondolkodást és létrehozta a teológiai érvrendszereket, amelyek bizonyítani próbálták saját egyházuk igazságát. A katolikus és protestáns egyházak közötti töréspont az egyház látható és láthatatlan voltában található. A magyarországi vitatérben Pázmány munkái tették egyértelművé, hogy mi a katolikus egyház tanítása az igaz egyháztól és a Szentírás értelmezéséről. Az érsek szövegeihez képest

Sámbár munkái az egyháztani és a teológiai érvelésben sokkal képszerűbbek és egyszerűbbek. Nála az ekkleziológiai érvelésben egyetlen attribútum, az egyház katolikus, egyetemes, közönséges volta jelenik meg. Központi szerepet játszik a hegy, illetve az *Úr házának hegye* szimbólum. A katolikus egyház által előszeretettel használt szimbólum egyike lehetett a legegyszerűbb képeknek, amelyeket a jezsuita szerzetes egy nagyrészt bányászok lakta vidéken használhatott. Vitapartnerei sem tétlenkedtek cáfolni a jezsuita páter tételeit és kifejtteni a kálvinista egyház jeleit.

A felső-magyarországi hitvita két szakaszra osztható, második szakasza kezdetének a jezsuita szerzetes által 1667-ben megírt összevont válaszirat tekinthető. Az e szakaszban kiadott vitairatokban egyre inkább megerősödött a szöveget illető kritika mellett az ellenfél lejáratása és kigúnyolása. Póсахázi 1666-ban megjelent munkája túllépett a gúnyolódás első fokozatán. A jezsuita pátert számárnak nevezte, és olyan metaforával és a szövegben kifejtett allegóriával élt (Bonasus), amely komplex módon alkotott véleményt a vitapartner külső és belső tulajdonságairól, írásművészetéről és kifejtett tanításairól. Sámbár sem hagyta válasz nélkül a rá tett, nem éppen hízelgő megjegyzéseket. 1667-es, *X, ut Tök* című munkájában reflektált a személyét sértő szövegrészekre, továbbírta és maga is kifordította azokat a narratívákat, amelyeket a protestáns szerzők létrehoztak. Matkó úgy válaszolt a jezsuita páternek, hogy azonosult a rá aggatott fiktív szereppel, és éppen a bányász-identitás felvállalásával tudta a bányavárosok lakosságát, a református gyülekezetet képviselni. Póсахázi *Görcsös bot* című vitairata tetőzte be a szövegek parodisztikus narratíváját. A Sámbárról itt szereplő obszcén kifejezések és anekdoták a hitvita szövegösszefüggéseiben nyerték el valódi értelmüket. Póсахázi száz lap terjedelemben

tárgyalta a legfontosabb vallási tételeket, végül műve zárásában fogalmazódott meg a formálódó „magyarságtudat”-ra tett reflexiója, amelynek a felekezetek ügye fölött kellett volna állnia, és mindenképpen politikailag egyetemesnek kellett volna lennie. A hitvita a politikai változások következtében zárult le: a Wesselényi-összeesküvés felszámolását követően a császári hadsereg bevonult a térségbe. A református vitapartnereknek menekülniük kellett: Póсахázi a sárospataki iskolával együtt vonult Gyulafehérvárra, Matkót pedig zilahi prédikátorságából először Ótordára, majd Kolozsvárra hívták. Ebben a vészterhes időszakban, amikor református részről nem születhettek viszontválaszok, adta ki Sámbár harmadszor, jelentős átdolgozással a *Három üdvösséges kérdést*, amelyben egyrészt lezárta a vitát, másrészt összegzően reflektált ellenfelei és saját írásaira.

Heltai János *A hitviták magyarországi társadalomtörténete, funkcióváltásai, műfaji rendszere és adattára a XVI–XVIII. században* címmel vezetett 2004–2006 között OTKA-projektet, amelynek keretében munkatársaival együtt dolgozták ki egy hitvita-adattár létrehozásának elveit és konkrét módszereit, majd a meghatározott elvek alapján megkezdték a vitairatkörpusz nyilvántartásba vételét, hogy az a legigényesebb kutatások számára is megfelelő mennyiségű és színvonalú információt biztosíthasson. 2004-ben egy nagyszabású konferencia keretében mutatták be az elért eredményeket, amelyeket egy évvel később „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról* címmel publikáltak. A tanulmánykötet címlapján Matkó már bemutatott *Bányász csákányának* illusztrációja szerepelt. Ezeknek a kutatástörténeti előzményeknek a fényében jól érthető, hogy Garadnai Erika Heltai professzor témavezetésével készítette el a hitvitákkal foglalkozó szakdolgozatát, majd a későbbi-

ekben a már említett disszertációját. Az ennek nyomán elkészült monográfiája hiánypótló munka, elsőként tekinti át az 1663–1672 között lezajlott felső-magyarországi hitvita szövegtörzskorpuszának politikai, eszmetörténeti, retorikai, recepciótörténeti és identitásformálással kapcsolatos összefüggéseit. Minden fejezetével a szövegek megismerésének és értelmezésének újabb fokát tárja olvasója elé. Rendkívül szemléletesen mutatja be a vitairatokban működtetett allegorikus és metaforikus beszédmódokat, a hitviták szövegterében létrejövő narratívákat és azok dekonstruálását. A vitairatok szoros szöveganalízisének útján ki-

fejtett értelmezései fontosak, árnyalhatják az 1660–1670-es években zajló folyamatokról kialakított képet, és egy későbbi kutatás kiindulópontjául szolgálhatnak.

Papp Ingrid

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa. A tanulmány az NKFIH posztdoktori kiválósági program támogatásával készült. A 125169. számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD_17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa

Herausgegeben von Dieter Breuer und Gábor Tüskés in Zusammenarbeit mit Réka Lengyel

Frühe Neuzeit, Band 229 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019) 567 l.

Ez a német–angol–francia nyelvű tanulmánygyűjtemény a 2017. őszi budapesti, azonos című konferencia több mint 30 előadásán alapul, s egy, a kötetnél is nagyobb szabású és összetettebb vállalkozás része. Két társkiadvány már korábban megjelent: a konferenciához kapcsolódó kiállítás kommentált (magyar–német) katalógusa (Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lengyel Réka, Tüskés Gábor, *Fénykeresők/Lichtsucher* [Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017]) és egy német–angol nyelvű forrásgyűjtemény (*Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-Century Hungary: A Collection of Documents and Sources*, eds. Réka Lengyel and Gábor Tüskés [Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017]). A három könyv együt-

tesen igen jelentős lépés annak az űrnek a betöltésére, amelyre jelen kötet előszavában Tüskés Gábor hívja fel a figyelmet. Évtizedek óta tudjuk, hogy a társasági mozgalom, beleértve a tudós társaságokat, eleven kapocs volt a felvilágosodásnak a társiaság témáját és jelentőségét középpontba állító szellemi (morál- és társadalomfilozófiai, antropológiai, esztétikai stb.) programja és a felvilágosodás mint hús-vér történelmi szereplők megélt, mindennapi tapasztalata között. A 18. századi társaságok Közép-Európában is a felvilágosodás „dinamikus tudásterei és csomópontjai”, a korszerű filozófiai, irodalmi, tudományos diskurzusok hordozói, alakítói és közvetítői, ezáltal a közjóról és a társadalmi-politikai részvételtől alkotott új felfogás képviselői voltak, de történetük kevésbé kutatott és feldolgozott: hiányos az empirikus (prozopográfiai) adat-

gyűjtés és dokumentáció, az irodalmi és tudományos hatás tartalmi elemzése, kezdetleges a hálózat kutatás.

Pedig a regionális sajátosságok miatt Közép-Európa (a Habsburg területek súlyponti helyével) különösen alkalmas terep tágasabb európai folyamatok, hatások és kölcsönhatások tanulmányozására. Soknyelvű és -nemzetiségű területekről van szó, ahol nem létezett egyetlen kiemelt intézményi központ, ezért annál nagyobb volt a helyi és tartományi tudós és irodalmi társaságok, kezdeményezések jelentősége. Ezt kihasználva kísérli meg a kötet, hogy esettanulmányok füzéréen keresztül bemutassa a társaságok és tagjaik szerepét a felvilágosodás helyi, regionális és összeurópai folyamataiban, jelentőségüket az irodalom és a tudomány intézményesülésében; hogy a titkos, irodalmi és tudós társaságok (illetve a „hibridek” – lásd pl. az akadémia-pótlékként működő bécsi *Zur wahren Eintracht* szabadkőműves páholyt) politikai érdeklődés és érdekek megfogalmazására, valamint érvényesítésére irányuló törekvéseit nyomon kövesse; hogy bemutassa szerepüket a *historia litteraria* hagyomány fejlődésében, az autonóm irodalomfelfogás és a modern tudományterületek kialakításában; hogy hozzájáruljon Közép-Európa mint a felvilágosodás régiója precízebb meghatározásához és mindaddig nemzeti filológiai hagyományokban feldolgozott figurák nemzetközi kontextusba ágyazásához. A kötet tehát igen ambiciózus – igaz, ezen célok megvalósításában teljesítménye nem egyenletes, ezért a már így is nagy terjedelem ellenére talán érdemes lett volna a célkitűzéseket lényegre törően összefoglaló előszó mellett a végén egy rövid összegzést elhelyezni.

Nagyjából a felsorolt törekvéseknek megfelelően a szerkesztők három tematikai egységet alakítottak ki: (1) az akadémiai mozgalom és a felvilágosult társaságok regionális keretben; (2) titkos társaságok (gyakorlatilag: a szabadkőművesség); (3) szerzők, gyűjtők, tudó-

mányszervezők és a szabadkőművesség. Az egyes tanulmányok többnyire szokásos kötetfejezetnyi terjedelműek, két kivétellel: Barbara Mahlmann-Bauer forrásközlésre is válalkozó írása az első részben (Johann Jakob Breitingerről és Kalmár Györgyről) és a záró tanulmány Tüskés Gábor tollából (a Viczaygyűjteményről) együtt összesen mintegy 100 oldalt tesz ki. Mindezek bevezetőjeként olvasható Helmut Reinalter áttekintése a társaságok típusairól (akadémiák, patrióta, közhasznú és olvasótársaságok, illetve jakobinus klubok, titkos társaságok, szalonkultúra). Reinalter, hűen régóta ismert álláspontjához, hangsúlyozza, hogy mindezek jellemzően demokratikus és republikánus elvek alapján működtek – amit a kötet tanulmányai nem minden esetben igazolnak. Rövid vázlatot közöl a kutatás állásáról, súlypontjairól: regionális körképet ad az egyes társaságok, illetve társaságtípusok fejlődéséről, kiemelve, hogy azok egyszerre ápták a társiasság, a patriotizmus és a kozmopolitizmus eszményeit, és játszottak fontos szerepet a demokratizálódás, a polgári emancipáció és általában a felvilágosodás politizálódásának folyamataiban.

Ezt követően a kötet három részében kivétel nélkül izgalmas, releváns és új eredményeket hozó tanulmányok sorjázna, némileg eklektikus tematikai rendben, igazolva az előszó írója, Tüskés Gábor megállapításait a kutatásban rejlő ígéretes lehetőségekről, de arról is, hogy egy szintetikus kép kialakításáig még sok a tennivaló. A továbbiakban lássunk egy rövid áttekintést a tanulmányokról, nem feltétlenül abban a sorrendben, ahogyan a kötetben megjelennek, hanem a recenzens által felfedezni vélt összefüggések szerint.

A három közül a legerjedelmesebb első részt (az akadémiai mozgalom és a felvilágosult társaságok regionális összefüggésben) kronológiailag keretező két írásban arról olvashatunk, hogy az akadémia-gondolat ho-

gyan illeszkedett a korszak elején a természetjogi gondolkodás rendszerébe (konkrétan Christian Wolffnál az államjog szerint az állam oktatási-nevelési feladataival összefüggő „kötelezettség” gyanánt – Ivo Cerman), a korszak végén a Magyar Tudós Társaság, azaz a Magyar Tudományos Akadémia esetében pedig a magyar nyelvű magánjog, illetve általában a magyar jogi nyelv fejlődésének összefüggései közé (Cs. Herger Eszter). A kettő között találunk az akadémiák és társaságok köreiből uralkodó jellegzetes gondolkodási mintákat elemző írásokat. Ide tartozik Kiss Endre tanulmánya a berlini akadémia 1761-es pályázatáról (melynek témája a „bizonyíték a metafizikai tudományokban” volt) és annak szerepéről a felvilágosodás periodizációjában. Simon József értelem és érzelem viszonyáról értekezik a *Bessenyei György Társasága* szöveggyűjtemény (1777) írásaiban, rámutatva, hogy a természetjog racionális imperatívusa és a felvilágosult érzékenység-kultusz közötti feszültség Bessenyeinél feloldatlan marad. E gondolkodási minták és a társaság általuk meghatározott gyakorlatainak összefüggéseire világít rá Franz Eybl tanulmánya arról, hogy a felvilágosult levelezési hálózatok és az ezek „termésére” épülő publikációk („irodalmi levelezés”) hogyan vetik fel a nyilvánosság és a(z in)diszkréció problémáját.

A felvilágosodás „hálózatiságát” egyes figurákon és kapcsolódásaikon keresztül közelíti meg Barbara Mahlmann-Bauer fejezete Breitingerről és Kalmárról. Kettejük viszonyát a magyarok svájci peregrinációjának tágasabb összefüggésébe ágyazza, és Breitinger európai kapcsolatrendszerét felvázolva azt firtatja, mit profitálhatott az egyetemes nyelv projektjén dolgozó és a magyar kiválóságát hangoztató Kalmár a svájci filológussal és kollégáival ápoló kapcsolatából. A tanulmány függeléke részleteket tartalmaz Breitinger és Kalmár levelezéséből (egy levelet az előb-

bi, hatot az utóbbi tollából). A társaságok típusainak az előszóban említett témájához szól hozzá Andreas Erb, aki a Habsburg Birodalom német társaságainak történetébe nyújt bepillantást, régiókon átívelő perspektívában. A viszonylag kései kezdetek (1740-es évek) után Ausztriában, Morvaországban és Erdélyben ezek körében egyaránt igyekezet mutatkozott az északnémet felvilágosodáshoz való kapcsolódásra, a német nyelvterület egészébe való betagozódásra, miközben az első két terület esetében erős volt az igény a bécsi udvar támogatására is. Összeségében azonban a német társaságok jelentősége a monarchiában elmaradt például a patrióta társaságokétól és a szabadkőművességtől.

Még mindig az első részben több esettanulmány olvasható egyes akadémiákról, társaságokról és azok tagjairól, illetve teljesítményük bizonyos aspektusairól. Tóth Ferenc a Leszczynski Szaniszló-fele nancy-i akadémia előzményeinek összefüggésében a lotaringiai magyar emigráns nemesek „közép-európai miliójéről” ír. Penke Olga Péczeli Józsefről, az 1789-ben alapított komáromi Tudós Társaságról értekezik: hogyan mutatja be a *Mindenes Gyűjtemény* az Académie Française-t francia folyóiratokból és egyéb kiadványokból származó fordításokkal, egy magyar akadémia létrehozásának perspektívájával, tágabb értelemben tehát a mintakövetés szándékával – kitérve a kései hazai kezdetek tematikai következményeire is. Egyed Emese Aranka Györgyöt mint az erdélyi tudós társasági mozgalom kulcsfiguráját ezúttal az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság törekvéseinek és a történeti források publikálási programjának politikumán keresztül közelíti meg. Dieter Breuer a katolikus felvilágosodás jellegzetes alakjának, Eulogius Schneidernek a bonni irodalmi társaságban előadott, II. Józsefről szóló gyászbeszédét nem mint dicsőimnusz, hanem mint kiegyensúlyozott értékelést adó „hazafias beszédet” elemzi.

Metakérdések is megjelennek a kötet re-
pertoárjában: Hegedüs Béla a kivételesen jól
dokumentált Pressburgische Gesellschaft der
Freunde der Wissenschaften anyagai alapján
annak a pontosabb meghatározására törek-
szik, hogy mit jelent „tudomány” és „irodalom”
(*Litterae*) egy tudós társaság fogalomhaszná-
latában, s arra a megállapításra jut, hogy az
előbbi elitista zöngéivel szemben az utóbbi a
közhasznúság irányába mutat. Ugyanakkor
viszonylag kevés szerző foglalkozik a társasá-
gokban zajló tényleges tudományos tevékeny-
séggel: Cs. Herger Eszter már említett tanul-
mánya mellett egyedül Kiss Margité sorolható
ide, aki a magyar nyelvújítás korában kelet-
kező szótártervek (a Teleki József és Verseghy
Ferenc által az 1817-es Marczibányi-pályázat-
ra benyújtott művek) fogalmi kereteiről, azok
forrásairól, tájékozódásáról és eltéréseikről ír.

A titkos társaságokra koncentráló máso-
dik rész tanulmányai közül több azt tárgyalja,
mennyiben sorolható a szabadkőművesség
a tudós társasági mozgalom körébe. Andre-
as Önnerrfors arra mutat rá, hogy a szabad-
kőművesség egy 1738-as apológiája (főként az
angol szabadgondolkodó, John Toland nyo-
mán) „szókratészi társaságként” mutatja be
azt, azaz de facto a tudomány pártatlan mű-
velésének szentelt tudományos akadémiá-
ként. Biró Annamária a szabadkőművesség-
nek az erdélyi tudós társaságokra gyakorolt
hatását elemzi (mint a kutatás eddigi „fehér
foltját”). Kiemeli, hogy a társaságok számos
tagja szabadkőműves volt, ugyanakkor a sza-
badkőművesség egyenlősítő tendenciái a szá-
zadforduló kedvezőtlen politikai fejleményei
közepette sem a politikában, sem a tudomány-
ban nem hagyhattak tartós nyomot. Ebben a
részben is figyelmet kap a „hálózatiság” kérdé-
se, ezúttal Marian Füssel a bécsi Zur wahren
Eintracht páholyt átfogó igénnyel mint kul-
turális „érintkezési zónát” vizsgáló tanulmá-
nyában, mely szerint a páholy csomóponti

szerepet töltött be az információcsere helyszí-
neként, látogatók fogadásával és kibocsátá-
sával, összehasonlító témák megvitatásával,
transzregionális karitatív projektek megva-
lósításával. Reinhard Markner a prágai „szi-
gorú obszervancia” rendszerének történetét
rekonstruálja az 1760–70-es években, a recen-
zens számára a tudós társaságok témájához, a
rájuk jellemző törekvésekhez kevésbé köthet-
ő módon. Hasonló a helyzet Roland Martin
Hanke egyébként fontos és izgalmas tanulmá-
nyával, mely nem a szabadkőművesség elle-
nében, hanem annak alternatívjaként német
és dán területen fellépő (a szabadkőművesség
programját és ajánlatát például a nők felvételé-
vel kiterjesztő) Antimassonianische Societaet
működését tárgyalja. Balogh Piroska ellenben
a Draskovics-obszervancia alkotmányát olyan
szempontból elemzi, hogy abból milyen sajá-
tos antropológia, illetve kulturális és közéleti
program bontható ki, s példával illusztrálja
hatását a magyar tudományszervezésre, vala-
mint a tudomány intézményesülésére.

Ebben a részben is van – igaz, egyetlen – ta-
nulmány, amely a társaságok, ez esetben a sza-
badkőművesek tudós érdeklődésének tartalmi
jegyeit tárgyalja. Péter Róbert vezető magyar
szabadkőműveseknek az ezoterizmushoz való
viszonyáról ír, és megkísérli azt az újabb eu-
rópai kutatások fényében kontextualizálni.
Megállapítja, hogy sem Bessenyei György és
Kazinczy Ferenc alkímiát és ezoterizmust el-
utasító álláspontja nem illik az ezek által su-
gallt képbe, sem Báróczy Sándor és Pálóczi
Horváth Ádám alternatív, de nem egyszerűen
antiracionalista attitűdje. A szabadkőműves-
ség-blokk lezárásaként angolul is hozzáférhe-
tővé válik Lengyel Réka tanulmánya az Aig-
ner Ferenchez és Abafi Lajoshoz köthető dégi
iratgyűjtemény sorsáról és tartalmáról, bele-
értve annak fizikai leírását, amelyből Abafiek
munkamódszerére is lehet következtetni. Len-
gyel hangsúlyozza, hogy az anyagot összeté-

tele az egész Habsburg Monarchiára vonatkozóan elsőrangú forrássá teszi, és lehetséges kutatási irányokat is kijelöl.

A harmadik rész egyéni aktorok – „szerzők, gyűjtők, tudományszervezők” – bemutatásával teljesíti ki a körképet, és talán (utólagos) hídverésre is törekszik az első két blokk között. Itt olvasható Andrea Seidler fejezete Ignaz von Bornról mint „hálózatépítőről”, kiváltképpen pedig a Born vezette Zur wahren Eintracht páholy *Physikalische Arbeiten der einträchtigen Freunde in Wien* című kiadványáról, melynek paratextusaiból kibonthatóak a tudós társiasság elveire épülő törekvések, hasznos áttekintést kapunk a szerzőkről és a hálózat kiterjedéséről, működéséről. Hasonló jellegű Thomas Şindilariu tanulmánya Johann Filtsch és Samuel von Brukenthal erdélyi tudományszervezői tevékenységéről és annak szabadkőműves háttéréről, Göttingenig terjedő kapcsolatrendszeréről, Filtschnek a nagyszabású Brukenthal múzeum („szász nemzeti múzeum”) megnyitására írt beszédéből kiindulva. Visszatérhetünk a már több ízben tárgyalt Zur wahren Eintracht berkeibe Granasztói Olga írásában, aki az ott megtapasztalt „szabadkőműves kultúra” két magyar arisztokratára, Apponyi Antal Györgyre és Batthyány Lajosra gyakorolt hatását vizsgálja, többek között például a kastély- és kertépítészetben megfigyelhető motívumok alapján. A páholy feltűnik Tüskés Anna tanulmányában is, mely a keszthelyi Festetics-könyvtárban található két tucatnyi szabadkőműves munkával – melyek között a *Journal für Freymaurer* mellett több más, a Zur wahren Eintrachtal összefüggésbe hozható kiadvány is szerepel –, beszerzésük módjával, témájukkal foglalkozik.

A kötet harmadik részének szerzői több szempontból vizsgálják a szabadkőművesség és az irodalom (illetve az írók) viszonyát. Kazinczy figuráján keresztül közelíti meg a szabadkőművesség és az irodalmi teljesítmény kö-

zötti összefüggés problémáját Szilágyi Márton, rámutatva e téren például a német és a magyar közeg közötti különbségekre. Hangsúlyozza viszont, hogy a szabadkőművesség Kazinczy kapcsolatrendszerében, szellemi és morális azonosságában olyan jelentőséggel bírt, hogy az irodalmi életművének háttérét is alkotja. Bizonyos értelemben ezzel ellentétes irányú következtetésekre jut Doncsicz Etelka Verseghy Ferenc szabadkőműves kötődését illetően. Az 1790-es évek pesti olvasótársaságának anyagai alapján megállapítja, hogy a szakirodalom túlságosan magabiztos Verseghy szabadkőműves mivoltával kapcsolatban. Laczházi Gyula és Csörsz Rumen István viszont a szabadkőművesség mint irodalmi téma problémájával foglalkozik, mindketten Pálóczi Horváth Ádám műveit veszik szemügyre. Előbbi a *Felfedezett titok* című regényt (szerencsétlen kimenetelű) „beavatástörténetként” elemzi, mely az érzékenység motívumait ötvözi a szabadkőműves eszmék és értékek népszerűsítésének pragmatikus törekvéssel. Utóbbi Horváth kései munkásságában kutatja a szabadkőműves motívumokat, és felhívja a figyelmet arra, hogy azt mennyire áthatja a szabadkőművesség védelmének törekvése. A kötetet Tüskés Gábor nagyszabású portréja zárja Viczay Mihály grófról mint tudós arisztokratáról és mecénásról, hédervári kastélyáról (beleértve annak kertjét) és a benne kialakított könyv-, érem-, festmény-, antik- és ritkasággyűjteményről. A szerző aláhúzza: a korszak egyik legnagyobb, tudományosan legmegalapozottabb és legsokoldalúbb magángyűjteményéről van szó, amelynek létrehozásában Viczay gyűjtői tevékenysége szorosan összefüggött páholytagságával és (az 1800 körüli évek főnemesi köreiből ritka) progresszív-liberális gondolkodásmódjával, patrióta-jobbító szándékával.

Az *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa* igen értékes rész tanulmányok gyűjteménye, amelyek felhívják a

figyelmet arra, hogy hányféle oldalról lehet a témát releváns módon megközelíteni. A fejezetek mindegyike rendkívül információgazdag, és ez sok esetben színvonalas értelmezéssel párosul. A belőlük kibontakozó összkép egyelőre erősen kaleidoszkópszerű: az olvasónak némi kreativitásra, találgatásra van szüksége ahhoz, hogy a fejezeteket párbeszédbe állítsa egymással. Ebben segíthette volna egy, az itt közölnél integratívabb és reflektáltabb bevezetés, esetleg összegzés. Igaz, az utóbbtól a szerkesztők talán éppen azért tartózkodtak, mert jogosan úgy érezték, hogy még nem jött el a szintézis ideje, s a konklúzió jobbára a hiányok megnevezésére, egyelőre megválaszolhatatlan kérdések felvetésére, további feladatok kijelölésére szorítkozna. Maradnak „fehér foltok” földrajzi és tematikai értelemben is (utóbbi tekintetben szigorúan a kötet elején megfogalmazott törekvéseket véve viszonyítási alapul). „Közép-Európa” – szórva-nyos kitekintésekkel és egy-egy kivétellel – még

akkora terjedelemben is a monarchia osztrák tartományaira (azon belül leginkább Bécsre) és a magyar korona országaira korlátozódik. Ezzel összefüggésben a célkitűzések közül legfeljebb részben valósul meg a „hozzájárulás Közép-Európa mint a felvilágosodás régiója precízebb meghatározásához” (bár ennek a meghatározásnak nem elsősorban a földrajzi lefedettséghez van köze). Még kevésbé érzem úgy, hogy e kötet sokkal közelebb vitt volna a társaságok „modern tudományterületek kialakításában” betöltött szerepének jobb megértéséhez. Mindez nem von le semmit a szerkesztők és a szerzők által nagy munkával létrehozott értékből. A kötet némileg heterogén, de fontos eredményeket mutat fel, és olyan erővonalak bontakoznak ki belőle, amelyek mentén tovább lehet lépni. Ebben a projekt résztvevői bizonyára továbbra is kezdeményező szerepet fognak játszani.

Kontler László

Leírás és értelmezés: Újholdas szerzők a hagyománnyá válás közben

Szerkesztette Buda Attila, Nemeskéri Luca és Pataky Adrienn
(Budapest: Ráció Kiadó, 2016), 492 l.

A Ráció Kiadó gondozásában jelent meg 2016-ban a sorozat harmadik fázisát betöltő újholdas kötet-dokumentáció, mely komoly háttér munkára épül, és különleges biográfiai vonatkozású szövegközléseket is tartalmaz. A Buda Attila–Nemeskéri Luca–Pataky Adrienn szerkesztői hármas koncepciója a nehezen megragadható, mégis szoros szemléleti és poétikai egységet reprezentáló újholdas világlátás tükrében olyan lényegi momentumokat ragad ki a szerzőktől, melyek tovább mutatnak, újragondolásra sarkallnak, ugyanakkor mind emberi, mind szakmai szempontból közelebb hoznak minket

a tárgyalt alkotókhoz, mint a kanonizáció simára egyengetett útjain ellaposodott közhelyek.

A kötet fókuszpontját a szövegközlések adják, elméletileg és gyakorlatilag egyaránt. A három elkülönülő részt hét alapos tanulmány nyitja, majd következik a Babits-szövegközlés Kelevéz Ágnes értő és elemző közreadásában, Lengyel Balázs folyóiratokban megjelent írásaival kiegészítve. A kötet záró akkordja egy részletes Pilinszky-bibliográfia 2015-ig bezárólag, majd „izelítő” képmelléklet.

Pataky Adrienn erőteljes képet fest Lakatos István költészetéről: a baudelaire-i romlás

víziójától megméltelyezett ember kerül reflektorfénybe, aki a háborúba borult lét állapotát, a fenyegetettséget az „állatiban”, a bestialitás felismerésében hozza a napvilágra „szabadság” és „szerelem”, istenkeresés büvkörében. Szó kerül a *Pokol tornácán*-ciklusról, a háború apokaliptikus sötétségét mintázó versekről, de a verselemzések, ciklusismertetések mellett olyan életrajzi motívumok kerülnek még górcső alá, mint a fegyház időszaka, a perek, periratok, melyekre a költő maga reflektált. Sok jól megválasztott és jellegzetes idézet gyűjtőpontja a tanulmány, miközben a meghatározó politikai-irodalompolitikai vonatkozásokat sem téveszti szem elől. Betekintést nyerhetünk Szabó Lőrinc felfedezettjének autográf kéziratot rejtelseibe, a folytonos megújulási-javítási kísérletek szenvedélyes útvesztőibe az *Újhold* történetének rövid áttekintésével. Komplex és mégis specifikus témafelvezetésnek lehetünk tanúi, noha az írás az 1956-os forradalmi és háborús verseket célozza, az olvasó előtt az apokaliptikus és hagyományos „képfelbontású” víziókon túl egy futurista dráma bontakozik ki, melyben a személyes események a kor egyetemes problematikáit, poétikáját, életérzését fémjelzik rendületlenül.

A továbbiakban három Nemes Nagy Ágnes-tanulmány következik egymás után. Nemeskéri Luca a nevezetes esszékötetről beszél, s rögtön a lényegre tér: „Nemes Nagy Ágnes 1975-ben megjelent *64 hattyú* című esszékötetének címadó és bevezető írása klasszikusnak tűnő *pictura-szentencia* mintázatot követ, amelyben azonban hangsúlyos szerepet kap az (ön)megfigyelés reflexív mozzanata is, ezáltal előrevetítve az esszégyűjtemény központi kérdésfeltevéseit.” (37.) A próza kapcsán kulcsszavakká avatódnak olyan meghatározások mint „létmetafora”, „híd” (anyagyszerű-kulturális), „ív” stb. Az önreflexióra reflektálva kibomlik az esszé poétikája, József Attila megidézésével képletesen a „dinnyehéj” mintegy szembeke-

rül a „hattyúval”: előbbinél a meglátás egyben megértés, utóbbinál a folyamat fokozatosan nézés, megpillantás, majd az észrevétel következik. A tanulmányíró kitér a szöveg kéziratot vonatkozásaira – mely tovább definiálja és differenciálja magát az írást – a kötetben sokat szereplő Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárából merítve. Majd tovább folytatódik az emblematis (avagy „utálatos”?) hattyú boncolása az autográf gépiratos és kéziratot szövegtörzsek összevetésével. Zárásként Mészöly Miklós *Magasiskolájának* madártelepét idézi meg Nemeskéri, s megkérdőjelezi és mintegy végső konklúzióként fölveti a „toposz-hattyú”, valamint a „hús-vér anti-hattyú” értelmezési horizontjának kettősségét a két mű kapcsán.

Hernádi Mária a dalszerű verseket emeli ki az 1960-as évek végéig tartó időszakból, s értő elemzésében a versek mélyrétegeit világitja meg a *Napforduló* című kötetből kiindulva. Felhívja a figyelmet nemcsak a meglévőre, hanem a hiányra is: így például a központozás hiányára a *Napforduló*-ban, valamint a verstanító törésekre, sajátságokra, a hiányból felépülő identitásra, a hiány kifejezésének meghasonlott ironiájára (*Hova szálltál*). A műveket az archaikus ráolvasáshoz, varázsszövegekhez hasonlítja, az idézetek élvezetes olvasmányélményként is szolgálnak, és üdítő példaként hatnak Nemes Nagy Ágnes művészetének sokrétűségében. Hernádi Mária a pokoljárásról sem riad vissza: a *Hold* című versfüzérben megjelenő istennők szerepének taglalásával egészen rendkívüli és lényeglátó következtetésre jut: „Az *úttalan út* kifejezés arra utal, hogy Hekaté új utat tör, maga alakítja ki az utat, ami nemcsak hogy járatlan, de még nem is létezik, majd csak akkor lesz, ha az istennő kitapossa magának.” (62.) Emblematis megfogalmazása lehet ez az újholdas poétikának egyaránt, hiszen a tárgyiasult líra elioti metódusa is hasonlóképpen működik: a tárgyba transzportált jelenlét egyedisége éppen ebben

a kitaposatlan, úttalan úton valósul meg, mely a hagyományt is felülírva saját súlyánál fogva érdemli ki létjogosultságát.

Buda Attila Nemes Nagy Ágnes verseinek kiadástörténetét vizsgálja. A körültekintő, hatalmas háttéranyagot fölvonultató forráskutatói munkából megtudhatjuk, hogy hány verset publikált a költő, a hagyaték sorsát, valamint hogy a hagyatékból már megjelent két kötet, azonban még várat magára a jogtulajdonosnál feldolgozásra váró anyag. A szerző végigköveti a költő folyóiratokban és napilapokban megjelent verseit az első próbálkozásoktól (itt a barátnő, Porgesz Borbála alakja is feltűnik érdekes adalékanyagul szolgálva Nemes Nagy Ágnes életrajzához, személyiségéhez). A verseskötetek történetét tárgyalva az aktuális tartalmakon belül nyomon követhetjük a kötetből kimaradt verseket, műfordításokat, s Buda a datálásoknál fölmerülő és egyéb tévedéseket is szakszerűen detektálja, tanulmánya egészen az 1991 utáni kötetkiadásokig és a hagyatékból közölt művekig terjed. A függelékben a költő diákkori verseit olvashatjuk, majd irodalomjegyzéket a folyóiratokban, napilapokban megjelent versekről, az életében és halálában megjelent verseskötetek jegyzékével, majd egy csaknem négyoldalas, évszámozással bővített részletes táblázattal.

Varró Annamária tanulmányának bevezetőjében a Pilinszky-recepció eddigi sajátságainak leképezésére és összevetésére tesz kísérletet; felemlíti a magyar irodalomnak az európaihoz való visszakapcsolásában betöltött fontos szerepét, valamint azokat a paradigmákat, melyek mentén az elmúlt évtizedek alatt a szakirodalom kikövezte a klasszikus modernség lírai tradíciójához kapcsolódó, a tárgyivá redukált jelenlét költészetét reprezentáló Pilinszky-recepciót. Írásában azonban a választott versszövegek újabb kapcsolódási pontjait keresi és *expressis verbis* elhatárolódik az eddigi recepciótól. A kijelentés további kérdéseket

vet fel, hiszen a Pilinszky-recepció homogenitására, egyvonalúságára vonatkozóan nem ad támpontot, azt pedig eléggé nagy merészségre vallana kijelenteni, hogy a Pilinszky-szakirodalom teljességgel egyoldalú, ugyanis számos módon, számos megközelítési kísérlet látott napvilágot. Izgalmas és találó felvetés Kosztolányi *Számadásának* utolsó sorát egybevetni Pilinszky *Parafrázisával*, s e verseket hangsúlyosan a szerelmi líra felől megközelíteni. A szerző az aktivitás-passzivitás játékát, a cselekvés esetenkénti agresszióját vizsgálja, s a gyilkosság intenciójának szövegben tartására mint további interpretációs lehetőségre hívja fel a figyelmet, csakúgy mint a szerelmes versek (kérdés persze, mely versek sorolandók ide, hiszen a szerző nem tesz róla említést), a mesék, a prózai írások, színpadi művek, publicisztika újraolvasására.

Dobás Kata írása Mándy Ivánnak a *Magyarország* című napilapban megjelent korai rövidprózait vizsgálja azzal a céllal, hogy a korabeli sajtó és szépirodalom kettősségére rávilágítson. Megtudhatjuk, hogy Mándy ezeket az írásokat nem rendezte kötetbe, sőt saját maga nem is tartotta hitelesnek és neki valóknak az elvárt cselekményesség miatt, inkább amolyan gyakorlatnak tekintette az írás fegyelmének elsajátításához, ezek a művei ráadásul a korban sem arattak sikert. A tanulmány kiter a rövidpróza elemzésére, a társszerzőkre és a Magyarország felépítésére egyaránt. Ezen túl betekintést nyerhetünk Mándy egy-egy rövidprózájába is.

A kötet első részének zárásaképpen ismét Lakatos Istvánnal találkozhatunk – mert valóban, a szerzőnek sikerül elérnie, hogy úgy érezhetjük, a versekben, a verseken túl, a környező és igen lényeglátó dokumentáció által mintha személyesen találkozoznánk a költővel. A *Száz arcod* című versből például kibomlik a szenvedély örült megrögzöttsége és a megőrzés örülete, mely rányomja bélyegét erre a

költészetre. Egyfajta paradox determinációnak leszünk részesei, melyben a megőrzött szerelem valósága és életre kelése egyúttal determináció, végesség, „nemlét”. Az életrajzi vonatkozású dokumentumok, levelek, naplórészletek és az intertextuális motívumok tesszik kerekké a tanulmányt az elemzett versek fókuszában, s végső konklúzióként Z. Urbán Péter a megtalált, majd elveszett boldogság megőrzésére tett kísérletet művészi, költői célként értelmezi és „a kötet versei így a szerelem mellett legalább annyira magának a költészetnek, az irodalomnak a lehetőségeit is tematizálják” (133).

Lengyel Balázs folyóiratokban és napilapokban megjelent írásához Buda Attila értő kalauza kapcsolódik, melyben – a fontos korrajz mellett – kiemeli igazi értéküket. A kötet szíve, mozgatórugója méltán lett Nemes Nagy Ágnes drámája, a *Babits szerkesztő úr*. A szöveget Kelevéz Ágnes Babits-kutató adta közre, akire drámáját személyesen a szerző bízta rá utolsó éveiben. Amellett, hogy a mű hidat képez a *Nyugat* nemzedéke és az *Újhold* között,

úgy állítja eléink Babitsot, hogy hősiessége és rendíthetetlen ikonikus portréja mellett emberként és költőként is elnyeri szimpátiánkat, közelebb mozdítva a sokat emlegetett „elefántcsonttoronyból”. A korról, generációs átívelésekről és Nemes Nagy Ágnes saját Babits-konceptiójáról is átható, hiteles képet nyerünk, ha elolvassuk ezt a rendkívül gondosan közreadott, jegyzetekkel, részletes függelékekkel ellátott művet.

A kötetet a Pilinszky-bibliográfia koronázza meg, melynek apparátusa a korábban 2001-ig datált és önálló könyvként publikált kiadás folytatásának tekinthető, ezúttal 2015-ig, köszönet illeti a kiadásért és hiánypótló munkáért Hafner Zoltánt.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy e kötet sokrétű ismeretanyagot, számos újdonságot hordoz, élőbbé teszi számunkra a „hagyományt”, mely ezáltal továbbgondolásra sarkall, s az értelmezés újabb dimenziói felé vezethet minket.

Turai Laura

Erdődy Edit: *A lélek színpadán. Esszék, tanulmányok, kritikák*

(Budapest: Balassi Kiadó, 2019) 266 l.

Olykor megtörténik az emberrel, hogy kollégája könyvéről ír bírálatot, ilyenkor a kritikusnak bonyolultabb dolga van, mint máskor: hogyan maradjon objektív, hogyan próbálja meg a saját érzelmeitől, a jól ismert munkatárs személyiségétől, körülményeitől, általános tudásától függetlenül magát véleményt alkotni. Ez a távolságtartás azonban még ilyenkor is látszólagos, mert bár rögzült beállítódásokat kell ilyenkor „kiiktatni”, az illető munkásságának ismerete fogódzókat is kínálhat az adott munka tétjeinek, célkitűzéseinek

tudatosításához. Elhunyt munkatárs kötetének bemutatásakor ez a kettősség még inkább érezhető: írását nem nekrológnak, patetikus megemlékezésnek szánja az ember, hiszen kritikát ír, mindeközben mégis megérinti, hogy a szövegeket olvasva hallja a szerző élő hangját, hangsúlyait, felismeri jellegzetes szófordulatait, s felidéződik értekezői stílusa, előadásmódja.

Így van ez ebben az esetben is, a tíz évvel ezelőtt elhunyt Erdődy Edit tavaly megjelent gyűjteményes tanulmány- és kritikaköte-

téneek olvasása közben, különösen, hogy olyan szerzőről beszélünk, aki nagyon sokat adott a szövegminőségre, a megfogalmazás finomságaira és egzaktságára, s ezért még jellegzetesebb a stílusa. Egyébként – jöttem rá most – nagyon figyelt az értekezői nyelv szépségére is, amelyet intenzív metaforahasználat révén valósított meg, s ez nem csupán díszként szolgált, hanem a pontosság, a biztosabb megközelítés, jobb megértetés eszköze is volt, s segítette a továbbgondolást valami egzaktabb vagy absztraktabb megállapítás irányába (mindazonáltal különös, és ugyancsak most vettem észre: az Erdődy Editre az életben oly jellemző fanyar humor nem, vagy csak nagyon ritkán ütökzik át írásain.)

A lélek színpadán. Esszék, tanulmányok, kritikák című kötetét Angyalosi Gergely szerkesztette, s ilyen esetben – tudjuk jól – a szerkesztőnek sokkal nagyobb szerepe van, mint máskor, hiszen a gyűjtés, válogatás, rendszerezés, kötetbeosztás feladata és felelőssége is az övé. A könyvben többségében már megjelent írások kaptak helyet: Erdődy Edit ezek közül a legtöbbet a *Vigiliában*, az *Alföldben* és a *Literatúrában* publikálta, de a *Jelenkorban*, a *Tiszatájban*, az *Új Írásban*, az *Életünkben* is jöttek fontos szövegei – e gyűjteményben továbbá szerepel két olyan munkája is, amely még nem került nagyközönség elé: egy Bodor Ádám-előadás és a bölcsészdoktori értekezése Szabó Magdáról (ez utóbbinak csak pár fejezetét olvashatjuk itt). A kötetbeosztás nem megszokott, holott meglehetősen evidens módon adja magát: *Művek* és *Szerzők* az első két nagyfejezet címe, attól függően, hogy az adott írás inkább egy szöveget/szövegegyüttest tárgyal, vagy hogy egy pályarajzot, egy írói munkásságot, esetleg annak egy szeletét igyekszik felvázolni valamely szempontok alapján. (Ez utóbbi fejezet kapcsán jegyezni meg, hogy bár nem kerültek be belőlük a kötetbe részletek, Erdődy Edit monográfiái Mándy Ivánról

és Kertész Imréről a legjobbak közé tartoznak, s bár szerzőjüknek nem adatott lehetősége tanítani, az irodalomoktatáshoz komoly tehetség lett volna, ugyanis kiderül belőlük, hogy az összegzés, egy pályakép részleteiben és összefüggéseiben is láttatása mennyire az erényei közé tartozott.) A kötet utolsó, még nem említett egysége pedig a *Szindarabok* címet viseli – azért kaphatott külön nagyfejezetet, mert Erdődy Edit szűkebb szakterülete az egyéb, remekül uralt témák ellenére a dráma és a színház volt. Egyszerre volt drámatörténész és színikritikus, párhuzamosan foglalkozott a modernség drámáival, kortárs darabokkal, illetve a ténylegesen színre vitt, színházban láttatott rendezésekkel. Ami a tárgyalt alkotókat illeti, színház-történészként nagy kedvvel nyúlt századfordulós, sőt 19. századi szerzőkhöz (Csiky Gergely, Szigligeti Ede, Balázs Béla, Molnár Ferenc és mások), ám ezen túl inkább kortásaival – vagy legfeljebb a közelmúlt alkotóival – foglalkozott: Örkénnyel, Pilinszkyvel, illetve Esterházyval, Nádassal, Kertésszel, Kornissal, Krasznahorkaival, Szabó Magdával, Orbán Ottóval és másokkal. Az írások végén megtaláljuk a megjelenés helyét és idejét – főleg ez utóbbira érdemes figyelni, hiszen fontos látnunk, hogy Márairól még mint kortársról beszélt, Szabó Magdának vagy Nádás Péternek pedig már viszonylag korán igyekezett átfogni, átlátni addigi munkássága fő jellegzetességeit, addig megrajzolt pályáivét.

A láthatóan erős és elfogadható döntésen alapuló szerkesztéssel szinte minden tekintetben egyetértek, három ponton akadnak csak kétségeim. Karinthy Frigyes *Holnap reggeljét* talán következetesebb lett volna nem a nagyrészt kortárs műelemzéseket felvonultató *Művek* fejezetbe, hanem a *Szindarabokhoz* beosztani, a teljes örkényi életművet összefogni kívánó tanulmányt pedig inkább a *Szerzőkhöz* sorolni. Bizonytalan vagyok, hogy valóban érdemes-e a Szabó Magdáról szóló bölcsész-

doktori értekezésből kiválasztott három fejezet közé beválasztani a líráját tárgyaló részt is. Miközben a regényekről szóló narratológiai – sőt történeti-narratológiai – elemzések (belső monológ kérdése stb.) egészen kiválóak és revelatívák, úgy látom, az első szöveg viszonylag kiforrotlanabb szempontok és módszertan alapján, némileg monoton sorozatban tekinti végig a verseket a képeik és az azok által kifejezett hangulat szerint. Bár értem, hogy Szabó Magda korai munkásságáról, költészetéről egyáltalán megnyilatkozni is viszonylag nóvumnak számít, de – épp ezért – előzmények, fogódzók hiányában valóban nagyon nehéz jól hozzájuk nyúlni. Más hol, mástól akár megfelelt volna ez a szöveg is, ki lehetne éppenséggel békülni vele, hiszen azért kiütközik a szerző érzékeny versolvasói attitűdje itt is – ám a kötet általános minősége, Erdődy Edit itt található egyéb elemzései-nek kidolgozott készlettára, értelmezői gondolatmeneteinek finomsága mellett véleményem szerint mégiscsak kevésbé fér el ez a fejezet.

Kortárs kritikusként – a kötet végén közölt bibliográfiából is úgy tűnik fel – főként munkássága első szakaszában volt igen aktív, akkoriban rendkívül sok szépirodalmi újdonságról számolt be, utána inkább mintha főként a színháztörténeti munkájára koncentrált volna, s a kortársak közül jórészt (látszólag) kedvenceivel, Kertésszel, Esterházyval, Nádassal foglalkozott. Pályája elején azonban még számos szerző befért ebbe a körbe, igaz, a szóban forgó kötet, *A lélek színpadán* mint reprezentatív válogatás inkább a(z időközben) kanonizálódott írók műveire összpontosít, jóllehet azok olykor kevésbé ismert vagy elismert munkáikra is. Persze, a kritikus munkának ilyen a természete, és éppen ez a kísérleti jelleg az érdekes benne: mindig a jelenben – az irodalmi élet eseményeinek, az éppen aktuális megjelenések sodrában dolgozik, úgy, hogy az adott műről akkor, az elsők között, minden előze-

tes tudás nélkül, az újdonságra reagálva kell leírást adnia, pozicionálnia, véleményt, ítéletet mondania. Azt is izgalmas ilyenkor látni, mi az, ami a kritikust az adott időszakban, korszakban a leginkább foglalkoztatja, mi az, amire a leginkább füle van (nem is mindig függetlenül az írói szándéktól, ami persze úgyszintén korszaktermék is, de nem biztos, hogy mi utólag ugyanezt hallanánk ki belőle, az elvárési horizont megváltozása mentén bizonyára). Az 1990-es *Hrabal könyve* például a hirtelen elérhetővé vált szabadságot jelenti Erdődy Edit számára, ez lesz az ő percepciójában a regény egyik alapmotívuma: „Az én legszemélyesebb olvasatomban a *Hrabal könyve*: a szabadság első könyve, e bajokkal és félelmekkel teljes, hajnali pizkoszszürke szabadságé. S nemcsak, s nem is elsősorban a dolgok kimondhatóságát, a közvetlen politikum változásait jelző szavak-mondatok miatt. Hanem mert az egész könyv részeiben és egészében a szöveg minden szintjén magának a szabadságnak a metaforája: a jelentések sokszólamú kórusából ez a legtisztábban, legerősebben zengő dallam. A könyv »grammatikai terét« is a határtalanság utáni vágy alakítja a határok, gátak, falak ellenében; tágas, szelős, szabadon átjárható, nyitott világot teremt, melyben akadálytalanul találkoznak, jönnek-mennek a történetek, emberek, gondolatok, könyvek és városok” (59). Egyébként is úgy látom, Erdődy Edit – amikor drámatörténész-ként éppen nem drámapoétikai kérdésekről, vagy ehhez kötődve más szövegek, akár prózai alkotásokban megjelenő dialógusteknikáról értekezik – nagy kedvvel fordul az olvasott műből felsejlő „nagy” – egzisztenciális vagy éppen „csak” kulturális-civilizációs – kérdések felé. Így tesz, amikor Orbán Ottó *Egy boldog nap* című versének apropóján a 20. századi ember boldogságfogalmáról – pontosabban annak hiányáról (a giccs kultúrájáról), illetve e hiány ellenében a mégis-lehetőségekről

és -stratégiákról kapunk látványos eszme-fut-tatást. Mészöly Miklós *Wimbledoni jácint* című novelláskötetében pedig határozottan tovább-lép a történeti (sőt, aktuálpolitikai) szinttől a létminőséggel való szembesítés felé: „A sport-novella szereplői, bár kétségtelen, hogy egy-torz és hazug korszak létezési mechanizmusai-t reprezentálják, mégis tévelygésük vagy er-kölcsi helytállásuk önmaguk vesztésének és megtalálásuk variációi egy általános létmo-dell, létmechanizmus törvényei szerint ren-deződnék képletté. A rajtuk beteljesülő Vég-zet örök – s a görög tragédiák óta le-lecsap a gőg, a »hübrisz« képviselőire [...]. Azonos gyö-kerű, azonos fogantatású a novellák által su-gallt általános létélmény is: a lét irrealitásá-nak érzete [...]” (66). Persze e kettő ténylegesen nem dichotóm fogalom, szoros összetartozást mutat, ahogy Erdődy Edit Márai *A kassai pol-gárok* című drámájával kapcsolatban meg is fogalmazza a lezárásban, rámutatva a polgár-mitosz metafizikai vetületére is: „Ma, amikor úgy tűnik, egyre inkább leszakadunk ennek az Európának a testéről, amikor egyre inkább elenyésznek az olyan értékek, mint az ízlés, a magatartás, a jó modor, a jog és az udvarias-ság nemcsak polgári erényei, talán nem telje-sen haszontalan felidézni és újragondolni Má-rai utópisztikus paraboláját. Utópia? Mítosz? Az is, bizonyára. De mégiscsak van ennek a mítosznak, ennek az utópiának a valóságba is átnyúló vetülete is, maradandó és szilárd. Hiszen áll még a Dóm, boltíveivel, tornyaival és szobraival, hordozva a régi mesterek keze nyomát, hajdani kőfaragók vívódásait.” (214)

Még annak is, aki esetleg először találko-zik Erdődy Edit munkásságával, vagyis nem tudja róla, hogy elsősorban mégis dráma- és színházspecialista volt, feltűnhet a könyvben az ilyen jellegű szövegek túlsúlya. Nem csu-pán a *Színarabok* című részben, ahol Balázs Béla *Misztériumaitól* és Móricz Zsigmond da-rabjaitól Esterházy *Fuharosokjainak* színpad-

ra állításán és Kornis *Körmagyarján* át egyes klasszikusok kortárs francia színházi előadá-saiig, Antoine Vitez és Daniel Mesguich ren-dezéseiig vezet az út – mármint logikailag, mert amúgy a fejezet nem kronologikus fel-építésű. Továbbá minden bizonnyal ez érhe-tő tetten a Bodor Ádám dialógusait vizsgáló írásban is, sőt, ennek fényében akár abban is, hogy a *Sorstalanságnak* nem az eredeti, a re-gény-, hanem a filmforgatókönyv-változatát tekinti végig (a dialógusra épülés tekinté-tében film és dráma rokon műfajok). Abban sem vagyok biztos, hogy Pilinszkynek *A mélypont ünnepélye* című, elegyes műfajú kötete kez-detben nem a drámák és filmforgatókönyv fe-lől kezdte érdekelni a szerzőt. S mivel ezekből az elmélyült, nagy dráma- és színháztörté-nei jártasságot eláruló (bár talán a dráma- és színházelmélet iránt csak mérsékelt lelkese-dést mutató) írásokból csupán szemezgetni tudunk, érdemes néhány nagyon fontos meg-állapításra rámutatni: véleményem szerint igen fontos eszme-futtatást találunk a könyv-ben az örökényi groteszk és a ionescó-i-beckett-i abszurd dráma közötti párhuzamokról és kü-lönbségekről, a „pesti színnek” a 19. századi megjelenésének és 20. századi evolúciójának történetéről (Csiky, Szigligeti, Bródy, Mol-nár, Szomory, Lengyel Menyhért, Szép Ernő, sőt, Herczeg Ferenc vonatkozó darabjaiban). Erdődy Edit igyekszik Molnár Ferenc óvatos rehabilitációját is végrehajtani, részlegesen felmenteni őt a bulvárszerzőség vádjá alól. Akár világmagyarázatnak is megfeleltethe-tő, látszatokra építő dramaturgiáját hangsú-lyozza: a darabok egyrészt az emberi lényeg-nek a külsőségek (sőt, akár a tárgyi feltételek és attribútumok) általi helyettesítését ragad-ják meg (*A doktor úr, Egy, kettő három, Vala-ki*), másrészt – az önreferencialitás jegyében – bennük a játék, a művészet igyekszik felül-kerekedni a valóság banalitásán (*Játék a kas-télyban*).

Mi a kritikus, az irodalomtörténész munkája, miben áll értelmezői hozzáállása? Ne vegyük komolyan, a maga szószerintiségében persze Erdődy Edit metaforáját, de a szétszalazás, a felbontás igénye, ezek fontosságának felismerése az értelmezésben és a megértésben hasonlítható akár az ördög tevékenységéhez is: mármint abban a tekintetben, ahogy a *Hrabal könyvéről* szólva – ahol a szöveg utaláshálózatát mint rejtvényegyüttest az ördögnek tulajdonítja Esterházy – a tanulmánykötet szerzője a kritikus értelmezői, analízáló munkásságát is kvázi-sátáni tevékenységnek titulálja: „A kritikus talán maga is a Sátán szolgálatába szegődik, amikor megpróbálja megfejteni a rejtvényeket, felfejteni a szépen összesimuló, gondosan elvarrott szálatkat, amikor szétszedi az Egészet.” (62.) Vagy, mondjuk így, igaz lehet mindez talán a fausti-

mephisztói értelemben is, vagyis a megismerés vágyára vonatkozóan. Mindez azonban remekül megfér Erdődy Edit szerénységével, okos alázatával, biztos értékítéletével. Ahogy Angyalosi Gergely fogalmazta meg a kötethez írott pontos, lényeglátó bevezetőjében: „Miben áll Erdődy Edit írásainak legfőbb értéke? Nyilvánvaló, hogy nem pusztán a szakmai hozzáértést és a kiérlelt, sallangtalan, de mégis elegáns értekező stílust kell említenünk. Hanem azt is, hogy azok az elvek, amelyeknek alapján mások írásait megítélte, szoros összhangban álltak személyisége egészével. Mérhetetlenül távol állt tőle minden dagály és fellengzősség; ugyanakkor csendes meghatottsággal adott számot arról, ha egy sikerült alkotással találkozott. A szakértelem, az írásmód és a jelentős személyiség egysége valósul meg írásai-ban” (11).

Földes Györgyi